

ПОЧАТОК ТА ЗАКІНЧЕННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ЛЮДИНИ В ТРАДИЦІЯХ СУМЩИНИ (середина – друга половина ХХ століття)

Стаття присвячена огляду звичаїв і традицій, пов'язаних з початком та закінченням життєвого шляху людини. Дослідження базується на матеріалах польових записів, здійснених у населених пунктах Сумської області (етнографічно належних до Полтавщини, Слобожанщини, Полісся). Записи представляють спогади інформантів щодо періоду середини – другої половини ХХ ст.

Розвідка складається з двох частин. У першій розглянуто особливості пологів, обрядовості та звичаїв родин, хрестин, пострижин, догляду за дитиною і лікування дитячих хвороб. У середині ХХ ст. пологи здебільшого приймали в лікарнях. Якщо народжували вдома, то зверталися до «баби-повитухи». У випадках, коли пологи були важкими, «баба» слідувала давньому віруванню, за яким необхідно було відкривати вікна, замки та розв'язувати вузли.

У межах відзначення родин відбувалися відвідини породіллі й дитини, «полоскання ніжок» новонародженого. Самобутніми є обряд «заведення в рай», коли бабуса заносила дитину й заводи́ла родичів за святковий стіл, та обряд «засмокування пупа» дитини. У середині – другій половині ХХ ст. при хрещенні зберігся звичай брати стрічних кумів (особливо, якщо перші діти в родині померли). Хрещені батьки приносили дитину із церкви в новому статусі, тому прийнято було казати: «Брали роженне, принесли хрещене». На Путивльщині згадують про приготування «бабиної каші» та розбивання горщика задля здоров'я матері та дитини.

Належний розвиток немовляти забезпечували купанням у пахучих травах, «мірянням» рук і ніг, «перерізанням пут», коли дитина робила свої перші кроки. Побутували різні способи лікування дитячих хвороб: носіння до курей від безсоння, вигання криків, купання в маківині, вмивання помями від вроків, усуння переляку (у тому числі за допомогою сільських знахарів).

Друга частина статті присвячена поховальним звичаям та обрядам, що стосуються заборон для родичів небіжчика, споряджання покійника, використання свічок-«провідничків». Наведено два зразки ритуальних голосінь. Серед страв на поминальному обіді головною була спеціальна зернова каша («канун», або «коливо»), що обов'язково споживалася всіма родичами. У селі, де проживають етнічні росіяни, зафіксовано звичай випікати поминальне обрядове печиво у формі драбинок («щоб покійник міг дістатися неба»). Цікавий обряд побутував на Буринщині: на роковини по смерті наприкінці поминального обіду гості виходили в сад, вдова погрожувала неродючій яблуні чи груші, а потім кожен випивав ковток горілки.

Ключові слова: родини, хрестини, пострижини, голосіння, поминальний обід.

The article is dedicated to the description of the customs and traditions connected with the beginning and the end of the person's course of life. The research is based on the field records in the settlements of the Sumy region (which belong ethnographically to Poltava region, Slobozhanshchyna and Polissia). The materials are the informants' reminiscences on the events of the period of the middle – the second half of the 20th century.

Proposed work consists of two parts. The peculiarities of the childbirth, rituals and customs of the baby holiday ('rodyny'), christening, haircutting ('postryzhyny'), care of the baby and treatment of children's diseases are considered in the first part. In the middle of the 20th century the childbirth has taken place in the hospital. But the family often invites a midwife ('baba') if the woman is bearing at home. According to the ancient belief if the childbirth is hard, a midwife should open windows, the locks and untie the knots.

The baby holiday ('rodyny') consists of the visiting of the woman recently confined and the baby, 'the legs rinsing' of the baby. There are also some original rituals. One of them is the 'leading to the paradise', when the granny brings the baby and invites relatives to the celebrating table. The other rite is devoted to the 'baby's navel sucking in'. The custom to take random godparents is preserved in the christening ritual of the second half of the 20th century. It is especially relevant if the first children in the family die. The godparents have brought the baby from the church in a new status. That's why it is a tradition to say 'We have taken the new-born baby and brought a christened one'. The respondents recollect the cooking of midwife kasha in Putyvl district. The pot with it has been smashed traditionally for the baby's and mom's health.

The normal development of the baby consists in the bathing in the fragrant herbs, 'measuring' of the arms and legs, 'cutting of the imaginary chains' with the baby's first steps. Some ways have been used for the treatment of children's diseases. For example, if the baby can't sleep she or he is brought to the hens. The other actions include the banishment of the cries, bathing with poppies (for the good sleeping), face washing with dishwater (against the evil eye), the removal of the fright (also with the help of village healers).

The second part of the article is dedicated to funeral customs and rituals concerning the prohibitions for the late's relatives, dressing of the dead man, the use of special candles ('guides'). Two samples of ritual keening are proposed in the article. A special grain koliva is known as the main dish of the funeral dinner. It has been eaten by all of the relatives certainly. The custom to bake special funeral cookie which looks like a ladder is fixed in the village where the ethnic Russians live. It is believed, that this 'ladder' helps the deceased to get to the heaven. An interesting ritual has existed in Buryń district. After the dinner devoted to the anniversary of the death the guests come out to the garden. The widow has threatened to the fruitless apple-tree or pear tree. Then everyone drinks out a gulp of horilka.

Keywords: baby holiday ('rodyń'), christening, haircutting ('postryzhyny'), keening, funeral dinner.

Серед багатого спадку традиційної культури українського народу особливе місце посідає родинна обрядовість, пов'язана з народженням, хрестинами, весіллям, закінченням життєвого шляху. Народження і смерть, поява та зникнення є межовими моментами людського життя. «На смерть і родини нема години» – вислів, що означає народження і смерть як процеси, не підвладні людській волі та вибору. Попри це, низка звичаїв та обрядів традиційної культури спрямована на правильну «зустріч» та «проводжання» людини. У своїй статті зосередимось власне на тих, що побутовали в середині – другій половині ХХ ст. Проаналізовані польові матеріали стосуються населених пунктів Сумщини. Тому слід пам'ятати, що в етнографічному аспекті Сумщина включає частини Слобожанщини, Полтавщини та Полісся.

З давніх часів поява дитини була важливою подією в родині. Народження в жінки дитини й донині в побутовому мовленні людей старшого віку позначається словами «привелá», «влови́ла». У такий спосіб наголошується на тому, що мати саме «приводить» нову людину на цей світ. Проте ці слова стосуються лише народження «законної» дитини у визнаному шлюбі. Якщо ж дитя з'являлося в незаміжній жінки, дівчини на виданні, то казали, що «принесла в пелені» (с. Ямне Великописарівського району).

Пологи. Оповідачі, молодість яких прийшла на середину минулого століття, пам'ятають звичаї, пов'язані з народженням дитини, що перетиналися з то-

дішніми соціальними умовами. Так, нова людина здебільшого з'являлася на світ уже не вдома, а в лікарні. Водночас зникла необхідність запрошувати «бабу-повитуху» – досвідчену жінку, яка допомагала породіллі. Проте роль «баби» в народженні дитини залишалася досить значущою, хоча й умовною. «Бабу» могли кликати зустрічати дитину з лікарні. «Роди ж приймають у роддомі, а приїжжа вона в роддом забіра тоді, баба» (с. Козельне Недригайлівського району). При цьому заведено було дарувати їй тканину на сукню чи спідницю – «викупати». «Баба» своєю чергою купувала щось для дитини. У цьому спогаді простежується чітка трансформація особи «баби-повитухи». Очевидно, що її функції символічно перейняла на себе справжня бабуся новонародженого. Утім, в окремих випадках доводилося звертатися за допомогою до «баби-повитухи» (яку ще називали «баба-пупов'язка», або «пупов'язна»). Про таку ситуацію з власного досвіду пригадає оповідачка із с. Іваниця, що на Недригайлівщині: «В мене дома родилась дитина, фельдшер дома робив. Ото ж так добігалася, що дома одно родила, а 'дно в больниці. Ото так тоді повитухи, баба спеціальна, у нас у кожної – баба. Вона прийма родá» (с. Іваниця Недригайлівського району). Коли приймати новонародженого кликали «бабу», досвідчена повитуха використовувала свої знання, отримані від попередніх поколінь.

За давнім віруванням, для того, щоб полегшити прихід нової людини на цей світ, необхідно було відчинити вікна, ві-

дімкнути замки та порозв'язувати вузли на одязі. Це вірування функціонувало ще в середині ХХ ст., якщо породілля народжувала вдома: «Коли починаються вже родá, так одкривали скриню, одмикай, усі спідниці розстібай (тоді були на шпильках), скриня 'димкнута» (с. Іваниця Недригайлівського району). «Баба-повитуха» одразу ж сповивала – «мотала» дитину, а породіллі давали випити трохи горілки.

Родини. Обов'язковими були родіни – сімейне святкування, на якому відзначалася поява нового представника роду. Святкувати народження немовляти могли того самого дня: «[Породілля. – В. Г.] лежить на печі, або на припічку, а вони сідають вечеряти, оце ж обідати. Яєшні зжаре, сала зжаре, тоді більш нічого такого не було. [Святкують. – В. Г.] Баба-повитуха, їхні всі, там батько, мати, рідня. Просто ті, як родá, так ото зразу бабу шанують, і подарки стали, послі, подарки давать» (с. Іваниця Недригайлівського району). Символічно «полоскали ножки» новонародженому: «Привозять з роддому, свекруха налагодє вечерю, й вечеряють усі: полощуть ножки. Полоскають ножки, маленькому. Купають малого, у мене купала баба» (с. Козельне Недригайлівського району).

На Краснопілщині в перший день по народженню дитини сім'я збиралася на спільне свято. На родини обов'язково приходили бабусі з дарунками. У с. Угроїди зафіксовано два самобутні звичаї, що супроводжували святковий обід. Бабуся здійснювала обряд «заведення родини в рай», під час якого рідня сідала за стіл. «Заведення в рай» відбувалося так:

«І оце вона лізе за стіл і каже:

– Питайте в мене: “Куди ви, бабусю, йдете?”

А вони ж оце [рідня. – В. Г.] сидять за столом:

– Куди ви, бабусю йдете?

А вона каже:

– В рай.

А вони кажуть:

– Ну, Боже тобі помагай!

– Прошу, дітки, і ви за мною.

І ще раз питають. Трейчи питають:

– Куди ви, бабусю, йдете?

– В рай.

– Ну, Боже тобі помагай.

– Прошу, діти, і вас за мною.

І заходять усі» (с. Угроїди Краснопілського району).

Після цього відбувається «засмокування пупа» новонародженому: «[Бабуся. – В. Г.] бере кінець матерії, умочає в рюмку і – ти смокни, ти смокни, кождому. І всі беруть, прицмокують – пуп засмокують, щоб бистро пуп заріс» (с. Угроїди Краснопілського району). У такий спосіб вона обходить усіх, хто сидить за столом. Після цього всі родичі (і породілля разом з ними) п'ють і співають різні пісні. Обряд «засмокування пупа», безперечно, має давнє коріння. Адже тут простежується віра в те, що імітація певного явища може прискорити його перебіг. Наприклад, відомо про архаїчний весняний обряд «водіння ключа», у якому дівчата імітували крики журавлів та закликали птахів. Так само і «засмокування пупа», вочевидь, мало прискорити та полегшити перебіг цього фізіологічного процесу в немовляти.

На Глухівщині відзначали народження дитини відвідинами породіллі. На таких сходинах могли бути присутні лише жінки: «В той день ідуть жєнщини, чи на другий день, несуть уже там в тарілочках хто яєшню, хто сало жарєне, хто ще шо-небудь, якись подарочок хтось несе. Ну ото ж так і гуляють, щоб одни жєнщини» (с. Некрасове Глухівського району). Подавати на стіл та пригощати присутніх мусила свекруха молодої матері. На Буринщині родичі збиралися, щоб привітати батьків, рідню та немовля у якийсь день на тому самому тижні, коли з'явився новонароджений. Відбувалося гуляння, на якому обларовували діда, бабу й батьків немовляти (с. Жуківка Буринського району).

Дещо по-іншому вітали породіллю на Путивльщині: заведено було не збиратися всім гостям чи родичам водночас, а провідувати її індивідуально. Місцеві старожили розповідають про це так:

«Нарадіни. Щас савремьонно, щас же ж как? Єслі ж нарадіни, знач гаварять на какой день, сабіраются многа людей. А тада хаділі паадіночке. Гаварить: калоду гнілую атведать. Рожєніца називалась “гнілая калода”.

– Дак ані ж идуть із сабой нясуть же мисачку: чи сала жарєне, чи яйця жарєни, шось нясуть, ну як, закуску.

– Пустиє ня ходють.

- Пустиє ня ходють же. Па ‘днаму.
- Ну хто вдвох, може, сабереться.
- Падругі там, ілі сваі какіє, дак пайдуть. А ани вже ж угащають таді» (с. Рев’якине Путивльського району).

Хрестини. Наступним важливим етапом у житті новонародженого були хрестини. Особливою справою вважався вибір хрещених батьків, адже вірили, що вони несуть відповідальність за похресника до кінця своїх днів: «Хрещена мати більше відповідає за дитину. Ну, перед Богом. Більше відповідає, чим рідна мати» (м. Лебедин). Покуматися – означало віднайти нових родичів. Тому на Лебединщині хрестити дитину запрошували не своїх рідних, а знайомих. Казали, що «родичі само собою родичі. А то вже родичі нові» (м. Лебедин). До того ж намагалися породичатися із заможними людьми. Віра в особливу місію хрещених батьків виявилася в традиції брати «стрічних» кумів. На Лебединщині «стрічних» кумів брали батьки, у яких померла дитина-первісток: «Єслі в сім’ї перві діти помирають, знач був такий звичай раньше-раньше: брать стрічних кумів. Оце виходиш на улицю після родов, хто первий йде – того береш кумою. Тоді діти перші не вмирають. Це такий був раньш обичай» (м. Лебедин).

За даними експедиції початку 1990-х років, на Охтирщині новонароджену дитину зразу «уводили під хрест». Тут хрещених дитині не обирали заздалегідь, натомість батько виходив на дорогу та запрошував перших зустрічних. Відмова від пропозиції похрестити дитину вважалася гріхом. Перед тим, як дитину забирали в церкву, баба-повитуха передавала її хрещеним (хлопчика – жінці, а дівчинку – чоловікові) і казала: «Нате вам рожденне, а принесіть нам хрещене». Хрещені, повертаючи бабі дитину, мали сказати: «Брали рожденне, принесли хрещене». Щоб дитина була люб’язною, її клали на кожух, а куми повинні були поцілуватися через неї навхрест [2, с. 25].

На Тростянецьчині в с. Буймер із хрестинами пов’язаний звичай «заведення у рай», ідентичний тому, яким відзначали народження дитини в с. Угроїди Краснопільського району. У с. Буймер на другий день після проведення Таїнства хрещення в церкві, «у рай гукають»: «Це як дитину похрестили, приїхали з церкви, пообідали все, а на другий день кажуть, у рай гука-

ють. Бере бабуся дитинку, і понесла в рай за стіл, туди ж. І пита дозволу» (с. Буймер Тростянецького району).

На Буринщині хрещені батьки приносили дитину із церкви, оголошували про здійснення хрещення і давали родичам її поцілувати: «Принесе кум да кума, в хату входять. Кума кричить: “Брали новорождьонного, принесли крещьонного! Брали новорождьонного, принесли крещьонного!”. Тричі оце вона скаже, а далі ж дає [дитину. – В. Г.], хто в хаті був – цілуйте, шоб поважали всі дитинку. Це свої – кезде поцілує дитинку» (с. Гвинтове Буринського району). У святкуванні хрестин мали місце й веселощі. За свідченнями мешканок Буринщини, на хрестини вносили «бабу» «до чопа»: «Шо значить, “до чопа”? – Горілку пить. Бабу ведуть» (с. Чаша Буринського району).

Для хрещення дитини готували крижмо – полотняний відрізок, приблизно 2–3 метри завдовжки. На Путивльщині з нього робили «спавівець», яким туго сповивали дитину хрест-навхрест, «шоб ровни ноги білі, шоб руки, шоб касолап не був» (с. Рев’якине Путивльського району). На хрестини варили «бабину кашу». Для приготування цієї обрядової страви використовували товчені зерна ячменю. Готову кашу не їли, а тільки розбивали горщик з нею в хаті об долівку. Це доручалося «бабі-повитусі»:

«Ана ж и варіть кашу, і б’еть гаршок, как прідеть із кашою.

– На хрестини. Кашу варє на хрестини.

– І етай бабуске же кідають, ну шо кашу разаб’еть, і гаршок.

– [Били – В. Г.] У хаті, прямо на землю» (с. Рев’якине Путивльського району).

Жінки старшого віку казали, що це робилося для здоров’я породіллі й дитини.

У контексті розгляду традицій ХХ ст. слід згадати явище «соціального фольклору», що впроваджувався радянською владою з метою формування «нового побуту». Замість хрестин пропонували «звїздини». Дитину «звїздили», використовуючи при цьому радянську символіку. Такий обряд здійснювали й на Сумщині, про що маємо згадки. Проте детально його перебіг не фіксувався. Зважаючи на зібрані матеріали із Житомирщини, що ілюструють початковий етап упровадження «звїздин» у побут, старше покоління ставилося не-

гативно до цього нововведення. Літні жінки вважали дитину, яку «звіздили», а не хрестили, занапащеною: «Вона сама свою душу анцихристу продала та ще й дитя продала» [1, с. 35].

Пострижини. Коли дитині виповнювався рік, здійснювали обряд пострижин. Стригти дитя доручалося хрещеному батькові. На пострижини кликали хрещених батьків і близьких родичів. Хрещений не стриг дитини повністю, а лише вистригав на потилиці хрестик: «Хрещений хрестик отут [на потилиці. – В. Г.] маленький виріже. А тоді вже дома батько постриже, сам наголо» (с. Ямне Великописарівського району). Робили й невеличкі подарунки: дарували тканину, гроші тощо.

Догляд за немовлям та лікування дитини. Для дитини робили запашну купіль: на дно дерев'яних ночов підстиляли пелюшку, на яку клали м'яту, чистотіл, васильки й любисток і поливали водою загорнуте в пелюшки дитя. Вірили, що цілющі трави зроблять немовля не лише здоровим, а й любим для всіх: «Підстїлали любисток, щоб його всю жизнь любили» (м. Лебедин). Причому на Лебединщині казали, що ночви для купання дитини обов'язково мають бути зроблені з дерева. Купаючи дитину, її завжди «міряли» – зводили разом лікоть правої руки з колінцем лівої ніжки й навпаки. Це робили «для того, щоб здраво костя росло, щоб не було там чи горбате, чи шось, 'мо де звихнеться» (с. Жуківка Буринського району).

Щоб немовля спокійно лежало в колисці, йому давали смоктати «кўклу» – розжований хліб, загорнутий у тканину. На Лебединщині мати пекла для виготовлення «кўкли» спеціальне печиво – «хлапики». Це були борошняні коржики: «Молочком замішені, сахарцем посахарені. Ото пожуєш у тряпочку, "кўкла" називалось. І ото уткнув у рот – і хоч кричи, хоч плач» (с. Червлене Лебединського району). Якщо в матері не було молока (або ж було його мало), також використовували «куклу». У с. Червлене пригадують конкретний випадок, коли діти «з куклою й вирости, од кукли» (с. Червлене Лебединського району).

Якщо дитина погано спала або плакала з незрозумілих причин, вдавалися до різних засобів. «І до курей під сідало

носять, усякого було. В мене свекруха й ножа лежала під подушку йому, дитині, щоб не кричало» (с. Буймер Тростянецького району). Так робили й на Глухівщині: «До курей носили, як не спить. Ну, потримають там, під курми». Зверталися й до народних цілителів – «бабок», які вмїли вишіптувати (с. Некрасове Глухівського району). Носіння до курей побутувало також на Недригайлівщині. Так, у с. Іваниця, якщо дитина дуже кричала, її пеленали й увечері, коли кури сідали, тричі носили в курник (с. Іваниця Недригайлівського району). Носили дитину до курей і в сс. Чаша та Жуківка Буринського району. Очевидно, вірили, що звичка курей дуже рано йти спати перейде на дитину.

У с. Кошари Конотопського району, аби заспокоїти немовля, купали його в маковинні. Готували спеціальну купіль для дитини, яка не спала і плакала: «Воду кип'ятили, маковиння туди кидали і купали дитину» (с. Кошари Конотопського району). На Кролевеччині дітей напували маковим відваром: «Бува, як діти плакали, дак варили мак, да напували, щоб спало» (с. Обтове Кролевецького району). Це пов'язано з необхідністю матері працювати та неможливістю приділити дитині достатньо уваги.

Незважаючи на розвиток офіційної медицини, у середині ХХ ст. сільські жителі зверталися до народних цілителів, у тому числі, якщо допомоги потребувала дитина. «Тим тільки й спасали дітей», – зауважили мешканки с. Червлене на Лебединщині. Особливо необхідна була стороння допомога, якщо в дитини спостерігалось «младенчеське». Цю хворобу немовлят описують так: «А в кожній дитини є. Ну, кричить, тягне його на всі сторони, ламає, кричить, випинається. А як баба пошепче, тоді воно спить і спить, переспить оце все» (с. Червлене Лебединського району). Жінки із цього села згадували: «Де Грачиха Наталка, там була топтана хата, ото я носила туди дітей шептати. Ото до схід сонця, як сонце зайде, до схід сонця. Таке було младенчеське: нема ні температури, нічого, отут лежить – пеком горить» (с. Червлене Лебединського району). У селі могло бути кілька «бабів», які вмїли шептати; інколи вишіптуванням займалися й чоловіки («діди»). Народні цілителі замовляли «младенчеське»

молитвами, а дитина на той момент мала бути вже похрещена. Згадка про сільських цілительок, які лікували від переляку, зафіксована й на Буринщині. Існувало вікове обмеження щодо звернення до них. «Такі були бабки, вони шепчуть чи виливають. До семи років не виливають» (с. Чаша Буринського району). Так само вдавалися до сторонньої допомоги й на Путивльщині: якщо дитина чогось злякалася або хтось її зурочив, «знаючі баби» виливали на віск, шептали або «вичітували» (с. Рев'якине Путивльського району).

На Недригайлівщині пригадують хворобу немовлят – «з плеченят» (надмірна крикливість дитини з незрозумілих причин). Описують її так, як згадане вище «младенчеське». Утім, указують причину цієї хвороби: жінка, коли ходила вагітною, біла ногою собаку чи kota. Жителька с. Іваниця розповіла про це так: «Буває з плеченят. Оце таке бува страшне: мала дитина, і кричить, і кричить, лікарі нічого не знають, що робить. Знач, нас навчили так, матерів, тоді такий обряд був: береш сито, те, що сієш муку. Це ситечко, оце, так перевертаєш догори денцем. І отак береш, обичайка отуди вниз. Тоді до піддувайла підхожу, і набіраю попелу, отак: раз, два, три, раз, два, три. Дев'ять тричі, нащитається три дев'ять [потрібно дев'ять разів по тричі зачерпнути попелу. – В. Г.]. Отак просієш. Береш цей попілець (було, ми так, що в марлечку), і вложуєш туди ж оце у воду, і купаєш дитину. І що ви думаєте? Коли покупаєш дитину, поцідиш, скільки там волосу! Ви не повірите! Того що, як беременна ходє, б'є ногами kota, собаку, і ото те волоссячко між плечима дитині колеться, і дитинка кричить бізчуженно. Ото таке, називається. Отакі порядки тоже були. Ото три рази покупаєш, дивись, і успокоїться дитина» (с. Іваниця Недригайлівського району).

Коли дитя вже намагалося робити перші кроки, прийнято було «перерізати пута», аби швидше навчилося ходити. Цей звичай полягав у «розрізанні» ножом уявних пут, які нібито зв'язують ніжки дитини, заважаючи ступати. «А дитина як починає ходити, тоже на дитинці розривають сорочечку чи путо, і ножичком отак между ножками. Перший раз як ступнув, рвуть сорочечку, і ножичком отак путо перерізають. Його немає, а просто так ножичком условно проведуть между нож-

ками і все, і дитина починає ж тоді ходити» (с. Черепівка Буринського району). У с. Буймер на Тростянецьчині до «перерізання пут» вдавалися, якщо дитина довго не починала ходити. Коли ж, урешті, вона підводилася й робила перший крок, треба було провести ножом «попід ножками». Вважали, що після цього дитина піде (с. Буймер Тростянецького району).

Коли дитина вже вміла ходити і могла виходити надвір, з'являлася загроза «зурочення». Тому існували способи запобігання дії злого ока. Наприклад, перед виходом на вулицю мати могла вмити дитину «перемиванням» (поміями) і витерти їй обличчя виворотом фартуха чи подолу спідниці: «Умивали, маленьким, щоб не врікли, виворотом утирали личко» (с. Буймер Тростянецького району). Причому вона вмочала руку в помиї і витирала дитині обличчя зовнішньою стороною долоні. Після цього дитина вважалася захищеною.

«З людей» у дитини міг з'явитися переполох. У такому разі необхідно було прогнати «крики». Про такий спосіб розповіла жителька с. Іваниця. «Оце ось переполох є, раніше так робили: як кричить дитина, знач береш на руки, і отак до вікна, і кажеш: “Крики, крики, відкіль прийшли, туди й пішли! Відкіль прийшли, туди й пішли!” Оце так у вікно. Три рази тикаєш туди. Тоді язиком: лизали оті двері, отак отуди вгору. Проходило, це з людей» (с. Іваниця Недригайлівського району). У с. Буймер збереглася віра в магічну силу порога як важливого місця в хаті, адже він сприймався як своєрідна межа між світами. Саме це місце, граничне між домівкою і «зовнішнім» світом, використовували для допомоги зуроченій дитині: мати повинна була покласти дитя на поріг і прочитати молитву (с. Буймер Тростянецького району).

Лікували дитину від переляку за допомогою клечання (кленових гілок, якими прикрашали домівки на Зелені свята) або освяченої верби. Необхідні дії виконувала «знаюча» жінка, яка вміла «шептати». Дитину, у якої підозрювали переляк («зляк»), клали на долівку посеред хати і забивали певним чином кілки з клена чи верби: «Отак положе, забива кілочок отут, отут, отут, де ножки. Ото на долівці позабиває бабка. Оці ломачки (ось у мене з верби, оставила собі, священна). [Забив-

вали. – В. Г.] молоточком. І це дитинку так кладуть, і оце там забива баба, та, що шептала. Ото позабиває, як отам затопчеться, погниє – в дитини зляк пройде» (с. Іваниця Недригайлівського району). Існував також інший спосіб: злякану дитину ставили біля одвірка і просвердлювали дірочку над її головою. У цю дірочку закладали скручену нитку й чекали, поки дитина переросте відмітку: «Нитку отак скручували і туди закладали. Як переросте – всьо, і зляк пройде» (с. Іваниця Недригайлівського району).

Поховальні звичаї та обряди. Хоча поховальна обрядовість на Сумщині у ХХ ст. зазнала спрощення, однак збереглися деякі особливості проводження в останню путь, що мають глибоке звичаєве коріння. Так, на Конотопщині розповідають, що помираючому потрібно було дати запалену свічку: «Шоб легше було умірати, свічку давали засвічену. Було раніше, сидять цілу ніч, гукають таких старих людей же ж. Своєму страшно» (с. Кошари Конотопського району). Побутувало й вірування щодо оплакування померлого. На Великописарівщині зазначають, що не можна було дуже тужити за покійником: «Воно ж, кажуть, не положено плакати, гріх плакати, й йому плохо буде – в воді буде [лежати. – В. Г.], тому покойникові. А хіба ж утерпиш, як жалько» (с. Ямне Великописарівського району).

Важливим моментом було спорядження покійника. З матеріалів польових досліджень відомо, що люди старшого покоління заповідали ховати їх у традиційному одязі, «в українському», що його тримали в скрині спеціально «на смерть». Сорочку для поховання вишивали стримано, у чорно-білих кольорах: «Ось баба Мелашка мені каже: “Мені сорочку на смерть вишив, калінковому. Ріденьке, й не цвітне, а шоб вишивочка була”. І бізрукавка [корсетка. – В. Г.] чорна, і спідниця, й хвартухом підперезували. Отак вони любили, так вони дівками ходили, в молодості» (с. Ямне Великописарівського району). Поховальному вбранню надавали особливого значення, що підтверджується побутуванням звичаю спорядження незаміжньої дівчини в останню путь. Уважали, що вона в будь-якому разі мусить пройти весільний етап. Тому незаміжню дівчину-небіжчицю вбирали, як молоду до шлюбу (с. Ямне Великописарівського району).

Вірування в те, що покійник має пройти певний шлях перш ніж дістанеться «того світу», виражене у звичаї класти в труну «провідничкі» – свічки, що їх рідня тримає, поки «батюшка правє». Таких свічок має бути дев'ять, причому запалювали їх три рази перед приходом священника: «Раніше, кажуть мати, шоб поки батюшка прийде, шоб три рази вже були провіднички посвічені. Отак, потушити тоді грошечки, тоді вдруге, тоді втретє. А тоді вже, як батюшка прийде, отправиться, ото скільки останеться – оті всі дев'ять собірають і кладуть у труну» (с. Сулими Роменського району). Вірили, що ці ритуальні свічки набувають магичної сили, тому траплялися випадки викрадання «провідничків» знахарями. Старожили с. Сулими на Роменщині пригадують: «Хто шось знає, ото ж кажуть якісь там знахурі. Це так кажуть, шо куди хоч, уже шо хоч бери, воно тебе охоранятиме, ну шось воно нехороше» (с. Сулими Роменського району). Як бачимо, оцінювалося таке використання «провідничків» негативно.

Дотримувалися певних правил і під час «вирядження» покійного з рідної хати. На Глухівщині слідували поширеному віруванню, що не можна виходити в одні двері з небіжчиком. Тому труну вносили у ворота, а люди виходили через хвіртку: «Шоб люди у хвіртку виходили, не за покойником. Шоб більш не мерли» (с. Черневе Глухівського району). Інформанти пригадують також заборону найближчим родичам померлого виконувати такі дії, як копання могили, опускання труни в яму: «Наприклад, яму капать, дик свай родніє ж дик не капають яму. Родний брат, чи дядько йому там родний, дик радня не капають яму. Чужих кличуть. І в яму не апускають, сини не несуть, брати не несуть, а такі ж: то племінник там» (с. Черневе Глухівського району).

Важливим елементом поховання було голосіння. Зазначимо, що фіксація голосіння представляє певну складність, тому в архівному фонді Сумського центру культури зберігається лише два зразки. Перший – від жительки с. Черневе Глухівського району. У ньому жінка перейшла від оплакування матері до тужіння за власним тяжким життям (як зазначила: «Я ж галашу па свайой життя»). Власні життєві труднощі – одна з тем голосіння,

яка розвивалася індивідуально виконавцем, залежно від пережитого:

Ой, матюнок моя, да нашо ж ти мене оставила?

Таку сиротинушку малую,
Да як же ми без тебе пражили да й прагарювали?

Да й прастрадали биз роднай матюнки
Да як же воно хочеться родной матюнці хоч словечко сказать.

Да хоть би матюнка пажаліла,
А то ніхто ж мене за всю маю жизнь
І ніхто мене ни пажалів.

Да сколькі ж я в'язок пратігала,
Сколькі я й санок протігала,
Та ніхто ж міні не сказав, шо сядь аддиш
(с. Черневе, Глухівського району).

Друге голосіння за матір'ю ми записали в с. Гвинтове Буринського району:
Матюначка моя, матюначка моя
ріднесенька,

Да нашо ж ти мене оставила,

Да хто ж мене зустрічатиме,

Да хто ж мене виряжат[име]?

Та до кого ж я буду ходити?

Да мої ножечки не носитимуть.

Да позаростають стежечки й дорожечки,

Да ни до кого ж я й не прихилюсь.

Да ніхто ж мене й не приголу[бить]

(с. Гвинтове Буринського району).

Слід зауважити, що типовими рисами ритуальних голосінь є речитативний характер мелодії, рухлива ритміка та відсутність сталої форми наспіву.

Розглянемо й поминальні традиції, що побутували в селах Сумщини в середині – другій половині ХХ ст. Поминальний обід – «поминки» – влаштовували безпосередньо після поховання, на дев'ять, сорок днів, річницю по смерті. На поминки зазвичай скликали близьких родичів, сусідів. Основу поминального обіду склали звичайні страви традиційної кухні: борщ, каша, пироги тощо. «Колись так: умре, та й заховують, та і все. Прийдуть сусіди, такі, ближні. Душ скіки, десять, чи скіки, чи менш може. Дітвара біжать з ложками, своїми – не було ні ложок, нічого. Пообідають борщ, такого нічого не було, борщ, каша» (с. Ямне Великописарівського району).

Поминальний обід на дев'ять днів міг бути необов'язковим. Проте неодмінно справляли поминки на сороковий день, адже вважається, що саме через цей час душа остаточно покидає рідну домівку.

Цим пояснюється звичай після смерті родича ставити склянку з водою і прибирати її через сорок днів. «Воду ставляють всігди, на віконце, і сорок день стоїть вода в стакані. І сичас, і тоді. Душа літає до сорока днів, і приліта, й воду п'є. Й вода вменшається. А тоді ж, як сорок день одбудуть, тоже ж помини ото сорок день. Ну тоді, як було, так і в дев'ять було хто справляв, а сичас уже рознесуть по дворіх, в дев'ять день. А в сорок – обов'язково: душа йде на небеса, уже оприділяє місце. І в сорок день обов'язково треба помини робити» (с. Ямне Великописарівського району).

Особливої уваги заслуговує ритуальна поминальна страва – коливо, або канун, що її обов'язково готували на поминальний обід. Коливо – це зернова каша, приправлена медовою ситою чи цукром. Не дивно, що саме каша є головною обрядовою стравою поминального циклу, адже страви такого типу здавна мали ритуальне значення (варто згадати хоча б «бабину кашу» на родини, різдвяну кутю тощо). Усі присутні на поминальному обіді мають скуштувати канун. На Великописарівщині цю страву описують так: «Канун – перлова чи пшенична каша (пізніше могли використовувати рис), що має бути обов'язково солодкою». Прикрашали та споживали в такий спосіб: «Ягідками вкрасять на тарілці. Вишні, отак навхрест. І канун в баночці стоїть: у кого літрова, в кого півлітрова. Тоді ото, як сідають люди за стіл, в тарілочки – кашки ложку, канун. І ото ж по три ложки щоб кождий узяв кануну ж того. А тоді ж уже борщ подається, шо є, шо приготувив хазяїн» (с. Ямне Великописарівського району). Поминальний обід на роковини смерті в цьому селі не відрізнявся від обіду на сороковини. Інформанти зазначають, що після роковин «поминки» справляли аж на третій рік: «У два не справляли, у три ще справляють» (с. Ямне Великописарівського району).

У с. Тарасівка Великописарівського району, де збереглися традиції етнічних росіян, упродовж шести тижнів після смерті родичі небіжчика повинні були набирати в склянку води. Через шість тижнів відбувався поминальний обід, для якого випікали «лєснечкі» – обрядове печиво у вигляді драбинки. У цей день запрошували півчих, а після споживання їжі

проводили певні обрядові дії, спрямовані на остаточні проводи душі покійного. Старші жительки села розповідають про це так: «Как памянуть, а тади співають, а поють ани:

Памяніте, памяніте, хлібом-солью і
холодною вадой,

Памінайте, памінайте добрим словам.

Ета всьо буде переда мной.

Так пеють, співчі. А ми даходим да леснічки, ейо вгору держуть, і кажемо, што [причитаютъ. – В. Г.]: “Мамочка моя родная, нинішній да деньочек ми леснечку ламаєм, а Гасподь на небеса дарожку прабірає, і мєстужко табе вказиває: какоє ти в Бога зарабіла, і какоє мєстужко заслужила. А кажную зоречку я рано вставала, і вадіци в стакан набірала, а кажний деньок я сталец застілала, а каждый вічарочек я дарожку праметала. І в гостячкі гостячку дажидала. Гостячку дарагую – матужку радную. Мамужка рассерділась, разгневалась, і не прішла”. А ани стаканчик той беруть, што шесть нідель ваду набіралі, і пад святной вугол [під покуть. – В. Г.] вилівають, тем же маментом, как ана читаєть ето» (с. Тарасівка Великописарівського району).

Серед польових матеріалів, що стосуються поховальної обрядовості, вирізняється зафіксований на Буринщині обряд, яким завершується річний поминальний обід. Подаємо опис цього обряду з уст місцевих мешканок: «Годовий обід. Пообідали люди, встають, вдова собирає ложки до купи, мие, щитає їх, шоб були парні. Яка непарна ложка – розламає. Дальше ідуть усі люди, не розходяться. Хазяйка [бере. – В. Г.] глечик обикновенний (ну, тепер уже їх і нема), ну, банку ненужну, наливають горілки, зерна туди насипають усякого. Ідуть до яблуні або до груші, яка вже неспроможна родить. І оце ж ця вдова тричі обходить і питає: “Будеш родить? А то буду бить”. Тоді ж оце п’ють усі (вона попитала), тричі сама ковтнула, з баночки цієї п’ють люди, чи з глечика. А тоді вона цей глечик розбива об цю яблуньку. І всьо, вже обід завершився, вже тоді все» (с. Черепівка Буринського району).

Поховальній та поминальній обрядовості надавали неабиякого значення. Рідні вважали за обов’язок виконати всі необхідні дії для забезпечення спокою покійного члена родини. Як відомо, родичі не обмежувалися лише відбуванням ро-

ковин смерті. Адже в найбільших святах річного календарного циклу присутній елемент поминання предків. На середину ХХ ст. простежується деякий відхід від ревного слідування давнім звичаям. Попри це, до нашого часу збереглася традиція поминання родичів у період Великодніх свят. Такі поминання в загальних рисах відбуваються однаково. Називаються вони по-різному: «Проводі» (с. Ямне Великописарівського району), «Радониця» (с. Гамаліївка Шосткинського району), «Родічі» (с. Глазове Шосткинського району), «Родаки» (с. Уланове Глухівського району). На Шосткинщині й Глухівщині ходять на кладовище на Великдень й у вівторок, на дев’ятий день після Великодня: «У нас ходять і на Паску, у Воскресєньє, і во вторнік, чараз неделю ходять родічів памінать». Несуть різні страви – «хто шо згатує», а також крашанки та паски (с. Глазове Шосткинського району). У с. Уланове «на могілки» несуть писанки, качають їх по могилах родичів тричі зі словами «Христос Воскрєс», частину залишають на могілках, решту – роздають дітям. У деяких населених пунктах ходити на кладовище заведено було й у понеділок, через тиждень після Великодня. Проте в радянський час поминання подекуди було перенесено на вихідний день – неділю.

Отже, у середині – другій половині ХХ ст. в селах Сумщини ще досить активно побутували традиційні звичаї та обряди, спрямовані на зустріч і забезпечення належного розвитку новонародженої дитини, підтримання її здоров’я, лікування дитячих хвороб та захисту від злого ока. Природно, що серйозне ставлення було й до звичаїв та обрядів поховально-поминального циклу. Утім, наведені дані, що базуються на польових матеріалах, є оглядовими. Тому важливим є детальне й послідовне висвітлення родинних звичаїв і обрядів у локальній традиції одного села чи району, для чого необхідні подальші дослідження.

Примітка

¹ У дослідженні використано записи з архіву фольклорно-етнографічних експедицій Сумського обласного науково-методичного центру культури і мистецтв та з власного архіву авторки.

Джерела та література

1. Дмитрук Н. З Нового побуту. *Етнографічний вісник*. 1926. Кн. 2. С. 31-37.
2. Коршак Т. Свята та обряди Охтирського району (з матеріалів фольклорної експедиції). Суми, 1993. 30 с.

References

1. DMYTRUK, Nykanor. From a New Life. *Ethnographic Bulletin*, 1926, book 2, pp. 31–37 [in Ukrainian].
2. KORSHAK, Tetiana. Holidays and Rituals of Okhtyrka District (From the Materials of Folklore Expedition). Sumy, 1993, 30 pp. [in Ukrainian].

Експедиційні матеріали 1

1. Буринський район: с. Жуківка, 21.02.2008 р. (Подоляк Катерина Семенівна, 1935 р. н.); с. Черепівка, 21.02.2008 р. (Заєць Катерина Мусіївна 1939 р. н., Овдєнко Катерина Павлівна, 1948 р. н., Оліхненко Катерина Федорівна, 1947 р. н., Кубрак Галина Іванівна, 1952 р. н., Суховій Катерина Іванівна, 1959 р. н.); с. Чаша, 06.03.2008 р. (Зюзько Лідія Миколаївна, 1949 р. н., Холод Ганна Василівна, 1954 р. н., Сиверин Марія Кирилівна, 1947 р. н., Сухоребра Галина Федорівна, 1939 р. н.) – записали Надія Єфіменко, Олена Гончаренко; с. Гвинтове, 18.07.2017 р. (Єрємійна Анна Федорівна, 1938 р. н., Толкачова Парасковія Микитівна, 1940 р. н., Черненко Марія Микитівна, 1938 р. н.) – записали Вікторія Гавриленко, Катерина Вірівська.
2. Великописарівський район: с. Тарасівка, 2002 р. (Худякова Євдокія Михайлівна, 1921 р. н.) – записала Надія Єфіменко; с. Ямне, 2017 р. (Гавриленко Марія Кирилівна, 1945 р. н.) – записала Вікторія Гавриленко.
3. Глухівський район: с. Некрасове, 10.11.2004 р. (Іванова Віра Єфимівна, 1956 р. н., Желтоножка Валентина Степанівна, 1940 р. н., Івченко Наталя Єфимівна, 1952 р. н., Белава Наталя Іванівна, 1948 р. н., Ісауленко Анна Захарівна, 1931 р. н., Заруба Олександра Григорівна, 1941 р. н., Смоля Ольга Яківна, 1948 р. н.); с. Черневе, 20.12.2012 р. (Сидоренко Валентина Єфимівна, 1940 р. н., Яловенко Анастасія Олексіївна, 1922 р. н., Годась Любов Вікторівна) – записала Надія Єфіменко; с. Уланове, 23.03.2019 р. (Долгейко Анастасія Яківна, 1933 р. н.) – записала Вікторія Гавриленко.
4. Конопотський район: с. Кошари, 19.07.2007 р. (Гайдай Ольга Миколаївна, 1942 р. н., Абакумова Ніна Володимирівна, 1949 р. н., Кушлик Ганна Несторівна, 1942 р. н., Скотар Марія Захарівна, 1942 р. н.) – записала Надія Єфіменко.
5. Краснопілський район: с. Угроїди 29.07.2005 р. (Велитченко Наталя Кузьмівна, 1929 р. н., Скалозуб Наталя Дмитрівна, 1930 р. н.) – записали Надія Єфіменко, Оксана Бойко.
6. Кролевецький район: с. Обтове, 10.04.2007 р. (Петренко Анна Яківна, 1933 р. н.) – записали Надія Єфіменко, Михайленко.
7. Лебединський район: с. Червене, 10.06.2017 р. (Щebro Параска Тимофіївна, 1936 р. н., Лозова Марія Павлівна, 1936 р. н., Дмитрієва Ольга Андріївна, 1930 р. н.) – записали Вікторія Гавриленко, Катерина Вірівська.
8. Недригайлівський район: с. Іваниця, 04.08.2008 р. (Дериземля Антоніна Василівна, 1930 р. н.); с. Козельне, 07.08.2008 р. (Карпенко Уляна Григорівна, Мірошніченко Катерина Гордіївна, Джигінос Марія Степанівна, Громіка Анастасія Михайлівна) – записала Надія Єфіменко.
9. Путивльський район: с. Рев'якине, 27.11.2012 р. (Малишева Марія Ігнатівна, 1935 р. н., Корчина Олександра Іванівна, 1933 р. н., Гнатенко Анна Миколаївна, 1951 р. н.) – записала Надія Єфіменко.
10. Роменський район: с. Сулими, 27.05.2006 р. (Пінькас Галина Іллівна, 1942 р. н., Івахник Марія Іванівна, 1941 р. н., Оксак Ніна Артемівна, 1941 р. н., Куц Надія Володимирівна, 1937 р. н., Гонтар Ганна Матвійвна, 1934 р. н., Івахник Григорій Андрійович, 1937 р. н.) – записали Надія Єфіменко, Олена Гончаренко.
11. Тростянецький район: с. Буймер, 9.07.2014 р. (Глущенко Ніна Петрівна, Шимко Антоніна Степанівна, Тогоцька Ніна Степанівна, Побаранчук Раїса Іванівна, Назаренко Варвара Григорівна, 1948 р. н., Данилова Зінаїда, Завлад Інна Іванівна, 1937 р. н.) – записала Надія Єфіменко.
12. Шосткинський район: с. Глазове, 2003 р. (Калиновська Ніна Тимофіївна, 1946 р. н., Черняк Валентина Іванівна, 1940 р. н.) – записала Олена Гончаренко.

SUMMARY

The article is dedicated to the description of the customs and traditions connected with the beginning and the end of the person's course of life. The research is based on the field records in the settlements of the Sumy region (which belong ethnographically to Poltava region, Slobozhanshyna and Polissia). The materials are the informants' reminiscences on the events of the period of the middle – the second half of the 20th century.

Proposed work consists of two parts. The peculiarities of the childbirth, rituals and customs of the baby holiday ('rodyny'), christening, haircutting ('postryzhyny'), care of the baby and treatment of children's diseases are considered in the first part. In the middle of the 20th century the childbirth has taken place in the hospital. But the family often invites a midwife ('baba') if the woman is bearing at home. According to the ancient belief if the childbirth is hard, a midwife should open windows, the locks and untie the knots.

The baby holiday ('rodyny') consists of the visiting of the woman recently confined and the baby, 'the legs rinsing' of the baby. There are also some original rituals. One of them is the 'leading to the paradise', when the granny brings the baby and invites relatives to the celebrating table. The other rite is devoted to the 'baby's navel sucking in'. The custom to take random godparents is preserved in the christening ritual of the second half of the 20th century. It is especially relevant if the first children in the family die. The godparents have brought the baby from the church in a new status. That's why it is a tradition to say 'We have taken the new-born baby and brought a christened one'. The respondents recollect the cooking of midwife kasha in Putyvl district. The pot with it has been smashed traditionally for the baby's and mom's health.

The normal development of the baby consists in the bathing in the fragrant herbs, 'measuring' of the arms and legs, 'cutting of the imaginary chains' with the baby's first steps. Some ways have been used for the treatment of children's diseases. For example, if the baby can't sleep she or he is brought to the hens. The other actions include the banishment of the cries, bathing with poppies (for the good sleeping), face washing with dishwater (against the evil eye), the removal of the fright (also with the help of village healers).

The second part of the article is dedicated to funeral customs and rituals concerning the prohibitions for the late's relatives, dressing of the dead man, the use of special candles ('guides'). Two samples of ritual keening are proposed in the article. A special grain koliva is known as the main dish of the funeral dinner. It has been eaten by all of the relatives certainly. The custom to bake special funeral cookie which looks like a ladder is fixed in the village where the ethnic Russians live. It is believed, that this 'ladder' helps the deceased to get to the heaven. An interesting ritual has existed in Buryl district. After the dinner devoted to the anniversary of the death the guests come out to the garden. The widow has threatened to the fruitless apple-tree or pear tree. Then everyone drinks out a gulp of horilka.

Keywords: baby holiday ('rodyny'), christening, haircutting ('postryzhyny'), keening, funeral dinner.